

FƏXRİ VALEHOĞLU (HACIYEV)
AMEA Tarix İnstitutunun dissertantı
 E-mail: haciyevf@yahoo.com

1806-1812-ci İLLƏR TÜRK-RUS MÜHARİBƏSİ VƏ QARAPAPAQLAR

Açar sözlər: Qara bəy, qarapapaqlar, türk-rus müharibəsi, hərbi tarixi

Ключевые слова: Кара бек, карапapakцы, турецко-русская война, военная история

Key words: Kara bey, Karapapakhs, Turkish-Russian war, Military history

1806-cı ilin dekabrında rusların Osmanlı İmperiyasının Balkan yarımadasındakı ərazilərinə – Moldova (Boğdan) və Valaxiyaya (Eflak) qoşun yeritməsi həmin il dekabrın 30-da Rusiya-Osmanlı müharibəsinin başlanmasına səbəb olur.

Qacar dövləti ilə müharibənin (1804-1813-cü illər rus-qacar müharibəsi) davam etməsinə baxmayaraq, bəzi rus generalları Balkanlarda başlanmış rus-türk döyüşlərini ermənilərin təhriki ilə Anadoluya da keçirməyə, bununla da Qafqazda ikinci cəbhə xəttinin açılmasına cəhd edirlər və buna nail olurlar. Böyük bir hərbi birləşməyə başçılıq edən general P.Nesvetayev Gürcüstan və Dağıstanda baş komandan təyin edilmiş qraf İ.Qudoviçə 1807-ci ilin başlarında yazdığı raportunda Qars ermənilərinin rus qoşunlarının yolunu səbirsizliklə gözlədiyini vurğulayıb, onu Osmanlı torpaqlarına daxil olmağın zəruriliyinə inandırmağa çalışırdı. Qudoviçin razılığını aldıqdan sonra isə ilk öncə öz nümayəndələrini Qars paşası Məmməd Paşanın hüzuruna göndərüb, ona könüllü surətdə Rusiyanın himayəsi altına keçməyi təklif edir. İstədiyi cavabı ala bilməyən Nesvetayev 23 fevral 1807-ci ildə Məmməd Paşaya və onun qardaşı, Qars qarapapaqlarının* başçısı Qara bəyin (Qara Mahmud bəyin) hərəsinə ayrı-ayrılıqda məktub göndərüb onları rus qoşunlarının sərhədi keçəcəyi təqdirdə müqavimət göstərməmələrinə əzizləyərək, şirindillə razı salmağa səy göstərir (Bu məktublarnın tam mətninə bax: Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının tərtib etdiyi aktlar, III cild, s.598-599). Əvəzində Məmməd Paşa rusların gözlənilən hücumundan müdafiə olunmaq üçün İrəvan xanı Hüseynqulu xandan kömək istəyir. Qara bəy isə qardaşı Təkəl ağa ilə birlikdə 400 piyada və 300 süvarinin müşayiətində Şürəgəlin sərhədə yaxın kəndlərinə gəlir və bu kəndlərin əhalisini təhlükəsizlik məqsədilə Qarsın iç bölgələrinə köçürür.

Nesvetayev 5 martda Məmməd Paşa və Qara bəyə daha bir məktub göndərüb, bəlli təklifini onlara bu dəfə artıq hədə-qorxu gələrək qəbul etdirmək istəyir. Cavab məktubunda Qara bəy savaşa hazır olduğunu bildirir. Rus qoşunları sərhədə düzülür. Türkiyəyə hərəkət edəcək Saratov müşketyor polku, Qafqaz qrenadyor alayının batalyonları (qraf Simoniçin rəhbərliyində), Troitsk müşketyor alayı, Qafqaz artilleriya briqadası və 2 kazak alayına ümumi komandanlıq general Nesvetayevə həvalə olunur.

Ruslar 1807-ci il 16 martda Anadolu istiqamətindən türk sərhədini pozub keçirlər. Qarapapaq Qara bəy həmin gün 1000 nəfər piyadaya Baş Şürəgəl kəndinin qalasında və kənd ətrafındakı istehkamlarda mövqe tutur. Rus qoşunları Baş Şürəgəli mühasirəyə alır. Kəndi döyüşsüz təhvil vermə təklifinə qəti rədd cavabı aldıqdan sonra ruslar dörd bir tərəfdən hücum edərək onu zəbt edir. Qara bəy öz dəstəsiylə sahibi olduğu Mağazberd kəndinə çəkilir.

* Qarapapaqlar – azərbaycanlıların subetnik qrupu.

25 martda, rus ordu birlikləri birbaşa Qarsa doğru istiqamət götürərək, yol qırağındakı dərədən onlara Qara bəyin minnəfərlik dəstəsi hücum edir. Qara bəy bu hücumla rusların ordu bölmələrini ikiyə parçalamağa cəhd etsə də, bu, mümkün olmur. Səhəri gün, 26 martda Yeniköy tərəfdə o, öz süvariləri ilə düşməyə daha bir neçə hücum edir. Bu hücumlar nəticəsində rus əsgərlərinin 32-si öldürülür, 27-si isə yaralanır [1, s.604]. 6 apreldə Qara bəylə Nesvetayevin daha bir toqquşması olur.

Nesvetayev Qarsın 10000 silahlı şəhər sakini tərəfindən 60 topla qorunduğunu və qala divarları ikiqat olduğu üçün rusların şəhərə girmək istəyəcəyi təqdirdə çox itki ilə üzvləşəcəyini öncədən bilirdi. Buna baxmayaraq, o, Ərzurumdan şəhər sakinlərinə hərbi yardım yetişənə kimi Qarsı tutmaqda israrlı idi. Ruslar Qarsa etdikləri hücumda əvvəlcədən gözləndiyi kimi, böyük itkilər verərək elə şəhərin kənar məhəllələrindən geri atıldılar. Bundan sonra Ərzurum paşası, səraskər Yusuf Paşa Qarsa Əli Paşa komandanlığında 2000 piyada və 1000 süvari əsgər göndərir. Əli Paşa eyni zamanda Məmməd Paşanı tutduğu vəzifədə əvəz etməli idi.

Qars paşası təyin edilmiş Əli Paşa ilk öncə Qara bəy və qardaşı Çahal bəyi, həmçinin Məmməd Paşanın iki oğlunu həbs etmək istəyir və bunun üçün onları aldadıb Qarsa gətirməyə cəhd göstərir. Ancaq qardaşlar Əli Paşanın əsl niyyətini başa düşüb tələyə düşürlər. Çahal bəy və Qara bəyin oğlu Suli bəy 80 silahdaşı ilə Mağazberddə, Qara bəyin özü isə 2000 qarapapaq və kürd atlısıyla Mağazberd və rus sərhədi arasındakı kəndlərdə möhkəmlənirlər [1, s.610].

9 mayda səraskər Yusuf Paşa 3000 döyüşçü ilə Qarsa gəlir və yubanmadan ruslara qarşı fəal tədbirlər görməyə başlayır. Buradan Axısqa paşalığına 1000 yeniçəri göndərir. Məmməd Paşa və Əli Paşaya əmr edir ki, tabeliklərindəki qoşunlarla Baldərəvan kəndində düşərgə salsınlar. Yusuf Paşa Qara bəyin sərbəst düşüncəli və məğrur bir komandan olduğunu bildiyi üçün, onu qarapapaqlardan ayıraraq öz nəzarəti altında saxlamağı düşünür. Bunun üçün o, Qara bəyi Qarsda, öz yaxın ətrafında vəzifələndirir. Qara bəy dəstəsindəki qarapapaqlara başçılıq etməyi qardaşı Çahal bəyə tapşırır. «Sevimliləri Qara bəy» Qarsda məskunlaşdıqdan sonra onun tabeliyindəki qarapapaqların bir qismi İrəvan xanlığına köç edir [1, s. 615].

Yusuf Paşa Qazax-Borçalı qarapapaqlarını öz tərəflərinə çəkmək üçün də müəyyən işlər görür. O, bu məqsədlə əvvəlcə Borçalı Molla Vəli, sonra da 1799-cu ildə Qazax mahalının Xanlıqlar kəndindən Qarsa köçmüş Əbdüləzim vasitəsilə borçalılara və qazaxlılara müraciətlər göndərərək, onları ruslara qarşı qiyama səsləyir. Bundan başqa Yusuf Paşa İrəvanlı Hüseynqulu xanı qarapapaqları üsyana qaldırmaq məqsədilə birləşib, orta qüvvələrlə rusların nəzarətindəki 2 bölgəyə – Pəmbəkə və Qazağa (Göyçə tərəfdən Dilcan dərəsini keçərək) hücum etməyə çağırır.

Artıq 1807-ci ilin may ayının sonlarında türk qoşunları Gümrü yaxınlığında idilər. Beləliklə, görülmüş çevik tədbirlər nəticəsində ruslar türk sərhədlərindən tamamilə sıxışdırılıb çıxarılmışdılar.

Həmin ilin yayında Yusuf Paşa qarapapaqlar üzərində idarəni Qara bəydən alıb Qaya bəyə tapşırır. Bu Yusuf Paşayla Qara bəyin arasının dəyməsinə və sonuncunun Naxçıvana köçməsinə səbəb olur. Qara bəyin qardaşları isə əvvəlki kimi Qars paşalığında qalırlar.

Nesvetayev Qudoviçə ünvanladığı 26.XI.1807-ci il tarixli raportunda yazırdı: «Pəmbək vilayətinə icazəsiz keçdikləri üçün həbs olunmuş iki Qars tatarının məsələsi ilə bağlı Mağazberdli Şərif bəyə (Çox güman ki, bu Şərif bəy Qara bəydən sonra Mağazberdin sahibinə çevrilmiş və 1828-29-cu illər rus-türk savaşında qarapapaq süvarilərinə başçılıq etmiş Şərif ağadır – F.V.) öz adamım vasitəsilə arayış göndərdim. Göndərdiyim adam qayıdanda xəbər gətirdi ki,

Yusuf Paşa Ərzurumdadır və o, şahzadədən (qacar şahzadəsindən – F.V.) İrəvan bölgəsində yaşayan Qara bəyi onlara verməsini tələb edibdir» [1, s.618].

1807-ci ilin avqustunda Fransanın vasitəçiliyi ilə Rusiya və Osmanlı barış haqqında andlaşır. Bu andlaşma 1809-cu ilin mart ayınadək davam edir. Bu zaman aralığında osmanlılarla ruslar arasında hərbi əməliyyatlar səngisə də, Osmanlı qarapapaqları rus ordusuna ziyan yetirməyə davam edirdilər. Nesvetayevin canişin-başkomandan Qudoviçə 26 avqust 1807-ci il tarixli məktubundan Gümrü yaxınlığındakı Tapanlı və Qoçqant kəndlərinə qarapapaqların basqını nəticəsində 7 erməninin öldürüldüyü bəlli olur.

Hər iki ölkənin sərhəd ərazilərində qarət məqsədli həmlələr də səngimək bilmirdi. Qudoviç Ahıska paşalığı ərazisindən rus hüduqları daxilindəki “tatar” bölgələrinə əsasən paşalığa sığınmış dağıstanlılar tərəfindən tez-tez edilən soyğunçu hücumların qarşısını almaq üçün müəyyən tədbirlərə əl atır. O, ilk növbədə cavab addımı kimi, Borçalı və Qazax “tatar”larına Ahıska paşalığının sərhədyanı kəndlərinə talan məqsədli yürüşlər etməyə icazə verir, amma qəti şəkildə tapşırır ki, bu, Ahıska paşalığının kəndləri ilə məhdudlaşsın və Qars paşalığına toxunulmasın. Buna baxmayaraq, 1808-ci ilin may ayında Borçalının Sarvan kəndinin sakinləri Qars paşalığının Kultaas kəndinə hücum edib 200 buynuzlu mal, 58 madyan aparırlar. Bununla bağlı Qudoviç dərhal Borçalı idarəçisi knyaz Eristova məktub ünvanlayıb yalnız Axalsıx paşalığına, o da ləzgilərin oğurladıqlarını qaytarmaq üçün girməyə izn verdiyini qeyd edir və borçalılara Qars paşalığına qarət məqsədilə daxil olmağı qadağan etdiyini vurğulayır [1, s.225].

İ.V.Qudoviç xarici işlər naziri qraf N.P.Rumyantsevə 1808-ci il 6 iyulda yazdığı rəsmi məktubda Axalsıx paşalığının tərkibinə daxil olan Çıldır qarapapaqlarının sərhədi pozub Şürəgəldən alay və artilleriya atları apardığını qeyd edirdi.

1808-ci ilin 15 iyulunda 200 nəfərdən ibarət “qarapapaqlar adlandırılan Ahıska paşalığının tatarları” Tsavkisi kəndinə hücum edib 1200 qoyun, 103 buynuzlu mal, 5 uzunqulaq və 1 at aparırlar. Yerli mülkədarların başçısı knyaz Baratovun başçılıq etdiyi gürcülər onları təqib edib mal-qaranı qaytarmağa cəhd göstərsələr də, bu mümkün olmur [1, s.588].

Bu arada Yusuf Paşa Abdul Paşanı Qars paşası təyin edir. Qara bəy Abdul Paşaya tabe olmaqdan imtina edir. Ruslarda da kədr dəyişiklikləri həyata keçirilir. 1809-cu ilin fevralından general İ.V.Qudoviçi canişin vəzifəsində general A.P.Tormasov əvəz edir.

Bu dövrdə türklərin öz aralarındakı qarşıdurma getdikcə güclənir. Qars Paşası Abdul Paşa yazılı surətdə ruslara Qara bəylə döyüşə hazırladığını bildirir və onlardan pəmbəklilərin və şürəgəllilərin sərhədi keçib Qara bəyə yardım etmələrinin qarşısını almağı xahiş edir. Tormasov isə öz növbəsində Qara bəyin Abdul Paşa və Ərzurum səraskəri ilə düşmən münasibətdə olmasından bəhrələnilib onu və tabeliyindəki qarapapaqları öz himayəsi altına keçirmək istəyir. Bunun üçün o, mayor Kananovu 1809-un apreliyində qarapapaq kəndxudaları ilə görüşmək, onları Rusiyaya köçmək üçün yola gətirmək və ümumi vəziyyətlə yaxından tanış olmaq məqsədilə Qarsa ezam edir. Qars səfərindən qayıdan Kananov Tormasova raport yazaraq qarapapaqların Qara bəyə sadıq olduqlarını, ancaq onların 5 nüfuzlu ağalarının paşanın yanında girov saxlandığı üçün paşaya qarşı açıq-aşkar üsyan edə bilmədiklərini qeyd edir, qarapapaqların Rusiyaya köçmək məsələsinə gəldikdə isə onların cavab vermək üçün 12 gün vaxt istədiklərini və müsbət cavab verəcəkləri təqdirdə yalnız Loru düzündə məskunlaşmaq arzusunda olduqlarını bildirir [1, s.778-779]. Fəqət Ərzuruma yeni səraskərin təyin edilməsi Qara bəyin sakitləşməsinə səbəb olur. Bununla da Qars qarapapaqlarının Loruya köçməsi barədə danışıqlar təbib olaraq dayandırılır.

1809-cu il 16 noyabrda ruslar Poti qalasını ələ keçirir və 1808-ci ildə onlara qarşı qiyam qaldırmış İmeretiya çarı II Solomonu əsir götürürlər.

1810-cu ilin yay aylarında İrəvan xanı Hüseynqulu xan Qara bəy başçılığındakı qarapapaqlarla və Hüseyn xan başçılığındakı kürdlərlə birləşib Açıqbaşa (İmeretə) hücum etmək istəyir. Bu məqsədlə o, böyük bir qoşunla Axısqa tərəf istiqamət götürür. Avqustun 8-i gecə yarısı saat 8-də İrəvan sərdarı və qarapapaqların birləşmiş dəstələri piketlər qurmaq üçün yola çıxmış rus bölmələri ilə qarşılaşırlar. Aralarında baş vermiş döyüşdə 5 rus əsgəri ölür, 4-ü isə itgin düşür. 18 avqustda Qara bəyin göndərdiyi qarapapaq atlıları Gümrüyə gələrək oranın post rəisindən Arpaçay yaxınlığındakı tarlalarda işləyərkən ruslar tərəfindən incidilməyəcəklərinə dair yazılı təminat istəyirlər. Qarapapaqlar eyni məsələ ilə bağlı İrəvan sərdarına da müraciət edirlər.

Canişin general Tormasovun yazışmalarından həmin ilin avqustunda 89 Borçalı qarapapağının «məşhur qaçaq» Təhmasibqulunun başçılığı altında Axısqa hüduvundan Borçalıya qayıdarkən rus yeger alayının əsgərləri ilə atışdığı bəlli olur. Məsələ ilə bağlı Tormasov Gürcüstan idarəçisi general-mayor F.İ. Axverdova 17 avqustda məktub yazaraq, bu 89 nəfərin hamısının tutulub cəzalandırılmasını əmr edir. Amma tez bir zamanda 26 avqust 1810-cu il tarixli məktubu ilə hələlik fikrini dəyişdirdiyini, yalnız bu işin əsas təşkilatçısı Təhmasibqulunun hərbi məhkəməyə verilməsi məqsədilə tezliklə tutulub Tiflis komendantlığına təhvil verilməsini istəyir, digər iştirakçılara isə başqa ailələri də yanlarına qoşub xaricə gedə biləcəklərindən ehtiyatlanaraq müvəqqəti olaraq toxunmamağı tapşırır [2, s. 480]. Tormasov Axverdova yazdığı başqa bir məktubda eynilə Osmanlıya və ya Qacar İranına keçə bilmələri ehtimalından irəli gələrək, dağlarda köç edən Qazax və Şəmşəddil “tatar”larının ən hörmətli və köklü nəsillərindən amanatlar götürməyi, hakimiyyətlərinə ən sədaqətlə xidmət edənləri isə, borçalılar da daxil olmaqla mükafatlandırmağı tapşırır.

Rəsmi yazışmalardan göründüyü kimi, həm İrəvan sərdarı, həm də canişin Tormasov əməksevər və mərd Osmanlı qarapapaqlarını öz himayələrindəki ərazilərə köçürmək üçün çox çaba sərf edirdilər. General Tormasov 31 avqustda general Portnyaginə verdiyi təlimatda yazırdı: «Mayor Kananovdan və yaxud sizin daha məqsəduyğun hesab etdiyiniz başqa bir adamdan istifadə edərək, qarapapaqları öz ailələri ilə bizim ərazilərdə məskunlaşmalarına razı salmağa cəhd edin. Mənim adımdan söz verib onları inandırın ki, əkinçilik və heyvandarlıq üçün ən əlverişli torpaqlarla təmin olunacaqlar, təhlükəsizliklərini ordu hissələrimiz qoruyacaq və 5 il ərzində onlara hər bir sahədə güzəşt ediləcək» [2, s.734]. Portnyagin canişinin sərəncamını yerinə yetirmək üçün fəaliyyətə keçsə də, heç bir şeyə nail ola bilmir. O, Tormasova 4 sentyabr 1810-cu ildə hazırladığı raportda yazırdı ki, bütün çalışmalarına rəğmən, qarapapaqlar onların tabeliyindəki torpaqlara köçməyə qətiyyətlə razılaşırlar və əksinə, İrəvan sərdarına əvvəlki, mütəmadi olaraq azuqə göndərilər.

1810-cu il 26 sentyabrda Cavaxtdə qacar dəstələrini məğlubiyətə uğradan general Kotlyarevskinin başçılığında rus hərbi birlikləri qəflətən Axalkələk qalasında türk qarnizonuna hücum edir və qalanı ələ keçirir.

1811-ci ildə ruslarla türklər arasında döyüşlər Balkan cəbhəsində davam edir.

21 fevral 1812-ci ildə Ahısqa Şərif paşa rusların diqqətinin həmin dövrdə Qaxtdə alovlanmış xalq üsyanına yönəlməsindən istifadə edərək, Axalkələyi geri qaytarmaq fikrinə düşür və bu məqsədlə böyük bir qoşunla Axalkələk qalasına hücumu keçir. Ancaq uğur qazana bilmir.

Bu rus-türk müharibəsi 1812-ci il 16 mayda imzalanmış Buxarest sülh müqaviləsi ilə başa çatır. Müqavilənin şərtlərinə görə, ruslar Moldova və Valaxiyadan çəkilməli, osmanlılar

Bosniya və Valaxiyadan iki il vergi almamalı və Serbiyaya daxili işlərdə özgürlük verməli, Dunay çayında həm Osmanlı, həm də Rusiya gəmiləri sərbəst hərəkət etməli, Prut və Dunay çayının sol sahilləri iki ölkə arasında sərhəd kimi qəbul edilməli, Bzıb və Rion çayları arasındakı Qara dəniz sahilləri (Abxaziya, Meqreliya və Quriya torpaqları) və Prut ilə Dnestr çayları arasındakı ərazilər (Bessarabiya) Rusiyanın tabeliyinə keçməli, bunun əvəzində Anapa qalası da daxil olmaqla Bzıb və Kuban çayları arasındakı Qara dəniz sahilləri (Çərkəzistan torpaqları), eləcə də Cənubi Qafqazda Poti və Axalkələk qalaları türklərə qaytarılmalı idi.

Istifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Акты, изданные Кавказской археогр. комиссией под ред. А.А.Берже (АКАК), т. III, Тифлис, 1869.
2. АКАК, т. IV, Тифлис, 1870.
3. Kurat A.N. Türkiye ve Rusya, Ankara, 1990.
4. Kurat A.N. Rusya Tarihi: Başlangıcından 1917`ye kadar, Ankara, 2010.
5. Мерников А. Г., Спектор А. А. Всемирная история войн, Минск, 2005.
6. Урланис Б. Ц. Войны и народонаселение Европы, Москва, 1960.
7. Савваитов П.И. Взятие Анапы эскадрой Черноморского флота, под командою контр-адмирала С.А.Пустошкина в 1807 году. СПб., 1851.
8. Haluk F.G. Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri, İstanbul 1968.

ФАХРИ ВАЛЕХОГЛУ (ГАДЖИЕВ)
диссертант Института Истории НАНА

ТУРЕЦКО-РУССКАЯ ВОЙНА 1806-1812 ГГ. И КАРАПАПАХЦЫ

Статья посвящается освещению участия карапапахцев (субэтническая группа азербайджанцев) Карсского пашалыкства под предводительством Кара бека в боевых действиях против российской армии в рамках хронологии происшедших событий на кавказском фронте русско-турецкой войны 1806-1812 гг.

FAKHRI VALEHOGLU (HAJIYEV)
dissertant of the Institute of History of ANAS

TURKISH-RUSSIAN WAR OF 1806-1812 AND THE KARAPAPAKHS

The article is dedicated to covering the participation of Karapapakhs (subethnic group of Azerbaijanis) of Kars pashalik led by Kara Bey in the fighting against the Russian army in the chronology of events occurred in the Caucasus front of the Russian-Turkish war of 1806-1812.

Rəyçilər: t.e.n.G.B. Useynova, t.e.d.Q.Ə. Əliyev
Bakı Dövlət Universitetinin Türk xalqları tarixi kafedrasının 10 sentyabr 2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (pr. № 1).